

Drsná matematika IV – 3. přednáška

Okruhy polynomů a tělesa

Jan Slovák

Masarykova univerzita
Fakulta informatiky

5. 3. 2009

Obsah přednášky

- 1 Literatura
- 2 Okruhy
- 3 Polynomy
- 4 Dělitelnost a nerozložitelnost
- 5 Polynomy více proměnných
- 6 Podílová tělesa

Kde je dobré číst?

- vlastní poznámky, texty současného přednášejícího, GOOGLE, atd.
- Riley, K.F., Hobson, M.P., Bence, S.J. Mathematical Methods for Physics and Engineering, second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2004, ISBN 0 521 89067 5, xxiii + 1232 pp.
- Zvára, Štěpán: Pravděpodobnost a matematická statistika ISBN 80-86732-71-7, 4.. vydán, 232 str., Matfyzpres, Praha.

S grupami se setkáváme nejčastěji jako s množinami transformací. U skalárů i vektorů ale vystupovalo hned více obdobných struktur zároveň.

Jako standardní příklady mějme na mysli **skaláry** (tj. celá čísla $\mathbb{Z}$, racionální čísla $\mathbb{Q}$, komplexní čísla $\mathbb{C}$) a **množiny polynomů nad takovými skaláry** $\mathbb{K}$.

Definition

Komutativní grupa $(M, +)$ s neutrálním prvkem $0 \in M$, spolu s další operací $\cdot$ splňující

- $(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$, pro všechny $a, b, c \in M$;
- $a \cdot b = b \cdot a$, pro všechny $a, b \in M$;
- existuje prvek 1 takový, že pro všechny $a \in M$ platí $1 \cdot a = a$;
- $a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c$, pro všechny $a, b, c \in M$;

se nazývá **komutativní okruh**.

Jestliže v okruhu $\mathbb{K}$ platí $c \cdot d = 0$ právě, když alespoň jeden z prvků c a d je nulový, pak nazýváme okruh $\mathbb{K}$ **oborem integrity**.

Poslední vlastnosti v našem výčtu axiomů okruhu se říká **distributivita**.

Pokud neplatí vlastnost komutativity operace $\cdot$, hovoříme o (nekomutativním okruhu). V dalším se ovšem omezíme pouze na okruhy komutativní.

Operaci $+$ budeme říkat **sčítání** a operaci $\cdot$ **násobení**. Navíc budeme vždy předpokládat existenci **jedničky** 1 pro operaci násobení, neutrálnímu prvku pro sčítání říkáme **nula**.

Obecně říkáme, že $a \in \mathbb{K}$ **dělí** $c \in \mathbb{K}$, jestliže existuje b tak, že $a \cdot b = c$. Skutečnost že $c \in \mathbb{K}$ je dělitelné $a \in \mathbb{K}$ zapisujeme $a|c$.
Dodatečnou vlastností oboru integrity oproti obecnému okruhu je neexistence netriviálních dělitelů nuly. Okamžitě odtud také vyplývá jednoznačnost dělitelů:

je-li $b = a \cdot c$ a $b \neq 0$, pak c je jednoznačně dáno volbou a, b . Pro $b = ac = ac'$ totiž platí $0 = a \cdot (c - c')$ a $a \neq 0$, proto $c = c'$.

Dělitelé jedničky, tj. invertibilní prvky v $\mathbb{K}$, se nazývají **jednotky**.

Jednotky v komutativním okruhu vždy tvoří komutativní grupu.

Netriviální (komutativní) okruh, ve kterém jsou všechny nenulové prvky invertibilní, se nazývá (komutativní) **těleso**.

Komutativní těleso se také nazývá **pole**.

Typickým příkladem komutativních okruhů, tj. polí, jsou číselné obory $\mathbb{Q}$, $\mathbb{R}$, $\mathbb{C}$. Dále pak všechny okruhy zbytkových tříd $\mathbb{Z}_p$ s prvočíselným p .

Dobrým příkladem nekomutativního okruhu s jedničkou je množina $\text{Mat}_k(\mathbb{K})$ všech čtvercových matic nad okruhem $\mathbb{K}$ s k řádky a sloupci. Jak jsme viděli dávno, není to ani obor integrity. Jako příklad nekomutativního tělesa uveďme těleso kvaternionů $\mathbb{H}$.

V každém komutativním okruhu $\mathbb{K}$ s jedničkou platí následující vztahy (které nám jistě připadají samozřejmé u skalárů)

- 1 $0 \cdot c = c \cdot 0 = 0$ pro všechny $c \in \mathbb{K}$,
- 2 $-c = (-1) \cdot c = c \cdot (-1)$ pro všechny $c \in \mathbb{K}$,
- 3 $-(c \cdot d) = (-c) \cdot d = c \cdot (-d)$ pro všechny $c, d \in \mathbb{K}$,
- 4 $a \cdot (b - c) = a \cdot b - a \cdot c$,
- 5 celý okruh $\mathbb{K}$ je triviální množinou $\{0\} = \{1\}$ právě, když $0 = 1$.

Polynomem rozumíme jakýkoliv konečný výraz, který lze poskládat ze známých konstantních prvků $\mathbb{K}$ a jedné neznámé proměnné pomocí operací sčítání a násobení:

Definition

Nechť $\mathbb{K}$ je jakýkoliv komutativní okruh skalárů s jedničkou. Polynomem nad $\mathbb{K}$ rozumíme konečný výraz

$$f(x) = \sum_{i=0}^k a_i x^i$$

kde $a_i \in \mathbb{K}$, $i = 0, 1, \dots, k$, jsou tzv. **koeficienty polynomu**. Je-li $a_k \neq 0$, říkáme, že $f(x)$ má **stupeň** k , píšeme $\deg f = k$. Nulový polynom nemá stupeň, polynomy stupně nula jsou právě nenulové prvky v $\mathbb{K}$, kterým říkáme konstantní polynomy.

Polynomy $f(x)$ a $g(x)$ jsou stejné, jestliže mají stejné nenulové koeficienty. Množinu všech polynomů nad okruhem $\mathbb{K}$ budeme značit $\mathbb{K}[x]$.

Každý polynom zadává zobrazení $f : \mathbb{K} \rightarrow \mathbb{K}$, jehož hodnota vznikne dosazením hodnoty c za nezávislou proměnnou x , tj.

$$f(c) = a_0 + a_1c + \cdots + a_kc^k.$$

Všimněme si, že konstantní polynomy odpovídají právě konstantním zobrazením.

Kořen polynomu $f(x)$ je takový prvek $c \in \mathbb{K}$, pro který je $f(c) = 0 \in \mathbb{K}$.

Obecně mohou různé polynomy definovat různá zobrazení. Např. polynom $x^2 + x \in \mathbb{Z}_2[x]$ zadává identicky nulové zobrazení.

Obecněji, pro každý konečný okruh $\mathbb{K} = \{a_0, a_1, \dots, a_k\}$ zadává polynom $f(x) = (x - a_0)(x - a_1) \dots (x - a_k)$ identicky nulové zobrazení. Zároveň ale platí tvrzení, které dokážeme zanedlouho:

Theorem

Jestliže je $\mathbb{K}$ nekonečný okruh, pak dva polynomy $f(x)$ a $g(x)$ nad $\mathbb{K}$ jsou stejné právě, když jsou stejná příslušná zobrazení f a g .

Dva polynomy $f(x) = \sum_i a_i x^i$ a $g(x) = \sum_i b_i x^i$ umíme přirozeně také sčítat i násobit:

$$(f + g)(x) = (a_0 + b_0) + (a_1 + b_1)x + \cdots + (a_k + b_k)x^k$$

$$(f \cdot g)(x) = (a_0 b_0) + \cdots + (a_0 b_\ell + \cdots + a_\ell b_0)x^\ell + \dots$$

kde uvažujeme nulové koeficienty všude, kde v původním výrazu pro polynomy nenulové koeficienty nejsou a u sčítání nechť je k maximální ze stupňů f a g .

Tato definice vskutku odpovídá příslušným operacím sčítání a násobení hodnot zobrazení $f, g : \mathbb{K} \rightarrow \mathbb{K}$, díky vlastnostem „skalárů“ v původním okruhu $\mathbb{K}$.

Přímo z definice vyplývá, že množina polynomů $\mathbb{K}[x]$ nad komutativním okruhem s jedničkou je opět komutativním okruhem s jedničkou, přičemž jedničkou v $\mathbb{K}[x]$ je opět jednička 1 v okruhu $\mathbb{K}$ vnímaná jako polynom stupně nula.

Lemma

Okruh polynomů nad oborem integrity je opět obor integrity.

Důkaz.

Máme ukázat, že v $\mathbb{K}[x]$ mohou být netriviální dělitelé nuly pouze, jetliže jsou už v $\mathbb{K}$. To je ale zřejmé z výrazu pro násobení polynomů. Jsou-li $f(x)$ a $g(x)$ polynomy stupně k a ℓ jako výše, pak koeficient u $x^{k+\ell}$ v součinu $f(x) \cdot g(x)$ je součin $a_k \cdot b_\ell$ a ten musí být nenulový, pokud nejsou dělitelé nuly v $\mathbb{K}$. □

Směřujeme nyní ke zobecnění rozkladů polynomů nad číselnými obory a k tomu nejprve potřebujeme ujasnit, co je dělitelnost v základním okruhu $\mathbb{K}$ samotném. Uvažujme proto nějaký pevně zvolený obor integrity $\mathbb{K}$, třeba celá čísla $\mathbb{Z}$ nebo okruh $\mathbb{Z}_p$ s prvočíselným p .

- je-li $a|b$ a zároveň $b|c$ pak také $a|c$;
- $a|b$ a zároveň $a|c$ pak také $a|(\alpha b + \beta c)$ pro všechny $\alpha, \beta \in \mathbb{K}$;
- $a|0$ pro všechny $a \in \mathbb{K}$ (je totiž $a \cdot 0 = 0$);
- každý prvek $a \in \mathbb{K}$ je dělitelný všemi jednotkami $e \in \mathbb{K}$ a jejich násobky $a \cdot e$ (jak přímo plyne z existence e^{-1})

Řekneme, že prvek $a \in \mathbb{K}$ je **nerozložitelný**, jestliže je dělitelný pouze jednotkami $e \in \mathbb{K}$ a jejich násobky $a \cdot e$.

Řekneme, že okruh $\mathbb{K}$ je **obor integrity s jednoznačným rozkladem**, jestliže platí:

- pro každý nenulový prvek $a \in \mathbb{K}$ existují nerozložitelné $a_1, \dots, a_r \in \mathbb{K}$ takové, že $a = a_1 \cdot a_2 \dots a_r$
- jsou-li prvky $a_1, \dots, a_r$ a $b_1, \dots, b_s$ nerozložitelné, nejsou mezi nimi žádné jednotky a $a = a_1 a_2 \dots a_r = b_1 b_2 \dots b_s$, pak je $r = s$ a ve vhodném přeuspořádání platí $a_j = e_j b_j$ pro vhodné jednotky e_j .

Example

- 1 $\mathbb{Z}$ je obor integrity s jednoznačným rozkladem.
- 2 Každé pole (komutativní těleso) je obor integrity s jednoznačným rozkladem (a každý nenulový prvek je jednotka).
- 3 Necht' $\mathbb{K}$ má prvky tvaru $a_0 + \sum_{i=1}^k a_i \left(\sqrt[2^{n_i}]{x^{m_i}} \right)$ kde $a_0, \dots, a_k \in \mathbb{Z}$, $m_i, n \in \mathbb{Z}_{>0}$. Pak jednotky jsou pouze prvky ± 1 , všechny prvky s $a_0 = 0$ jsou rozložitelné, ale např. výraz x nelze vyjádřit jako součin nerozložitelných. (Nerozložitelných je zde příliš málo.)

Základním nástrojem pro diskusi dělitelnosti, společných dělitelů apod. v okruhu celých čísel $\mathbb{Z}$ je procedura dělení se zbytkem a Euklidův algoritmus pro hledání největších společných dělitelů. Tyto postupy nyní zobecníme.

Lemma (Algoritmus pro dělení se zbytkem)

Nechť $\mathbb{K}$ je komutativní okruh bez dělitelů nuly a $f, g \in \mathbb{K}[x]$ polynomy, $g \neq 0$. Pak existuje $a \in \mathbb{K}$, $a \neq 0$, a polynomy q a r splňující $af = qg + r$, kde $r = 0$ nebo $\deg r < \deg g$. Je-li navíc $\mathbb{K}$ pole, nebo je aspoň vedoucí koeficient polynomu g roven jedné, potom lze volit $a = 1$ a polynomy q a r jsou v tomto případě určeny jednoznačně.

Proceduru dělení se zbytkem můžeme okamžitě využít k diskusi kořenů polynomů.

Uvažme polynom $f(x) \in \mathbb{K}[x]$, $\deg f > 0$, a dělme jej polynomem $x - b$, $b \in \mathbb{K}$.

Protože je vedoucí koeficient jednička, algoritmus pro dělení dává jednoznačný výsledek. Dostáváme tedy jednoznačně zadané polynomy q a r splňující $f = q(x - b) + r$, kde $r = 0$ nebo $\deg r = 0$, tj. $r \in \mathbb{R}$. Tzn., že hodnota polynomu f v $b \in \mathbb{K}$ je rovna právě $f(b) = r$.

Proto je prvek $b \in \mathbb{K}$ kořen polynomu f právě, když $(x - b) \mid f$.

Protože po vydělení polynomem stupně jedna vždy klesne stupeň výsledku alespoň o jedničku, dokázali jsme následující tvrzení:

Corollary

Každý polynom $f \in \mathbb{K}[x]$ má nejvýše $\deg f$ kořenů.

Dva polynomy nad nekonečným komutativním okruhem, které zadávají stejné zobrazení $\mathbb{K} \rightarrow \mathbb{K}$, mají rozdíl, jehož kořenem je každý prvek v $\mathbb{K}$. Protože rozdíl polynomů má jen konečný stupeň, pokud není nulový, dokázali jsme tak již dříve uvedené tvrzení:

Theorem

Jestliže je $\mathbb{K}$ nekonečný okruh, pak dva polynomy $f(x)$ a $g(x)$ nad $\mathbb{K}$ jsou stejné právě, když jsou stejná příslušná zobrazení f a g .

Polynom h je **největší společný dělitel** dvou polynomů f a $g \in \mathbb{K}[x]$ jestliže:

- $h|f$ a zároveň $h|g$
- jestliže $k|f$ a zároveň $k|g$ pak také $k|h$.

Theorem (Bezoutova rovnost)

Nechť $\mathbb{K}$ je pole a necht' $f, g \in \mathbb{K}[x]$. Pak existuje největší společný dělitel h polynomů f a g . Polynom h je určený jednoznačně, až na násobek nenulovým skalárem. Přitom existují polynomy $A, B \in \mathbb{K}[x]$ takové, že $h = Af + Bg$.

Důkaz následujícího tvrzení je poměrně technický a nebudeme jej prezentovat v detailech (i když jsme si vše potřebné pro něj již v podstatě připravili).

Theorem

Je-li $\mathbb{K}$ obor integrity s jednoznačným rozkladem, pak také okruh polynomů $\mathbb{K}[x]$ je obor integrity s jednoznačným rozkladem.

Důsledkem této věty je skutečnost, že každý polynom nad komutativním okruhem s jednoznačným rozkladem můžeme rozložit tak, jak to známe s polynomy s reálnými nebo komplexními koeficienty. Pokud má polynom tolik kořenů, včetně násobnosti, jako je jeho stupeň $\deg f = k$, je odpovídající rozklad tvaru

$$f(x) = (x - a_1) \cdot (x - a_2) \dots (x - a_k).$$

Zatímco reálné polynomy mohou být i úplně bez kořenů, každý komplexní polynom naopak takovýto rozklad připouští. To je obsahem tzv. základní věty algebry:

Theorem (Základní věta algebry)

Pole $\mathbb{C}$ je algebraicky uzavřené, tj. každý polynom stupně alespoň 1 má kořen.

Okruhy polynomů v proměnných $x_1, \dots, x_r$ definujeme induktivně vztahem

$$\mathbb{K}[x_1, \dots, x_r] := \mathbb{K}[x_1, \dots, x_{r-1}][x_r].$$

Např. $\mathbb{K}[x, y] = \mathbb{K}[x][y]$, tzn. že uvažujeme polynomy v proměnné y nad okruhem $\mathbb{K}[x]$. Snadno se ověří, že polynomy v proměnných $x_1, \dots, x_r$ lze chápat jako výrazy vzniklé z písmen $x_1, \dots, x_n$ a prvků okruhu $\mathbb{K}$ konečným počtem (formálního) sčítání a násobení v komutativním okruhu.

Například prvky v $\mathbb{K}[x, y]$ jsou tvaru

$$\begin{aligned} f &= a_n(x)y^n + a_{n-1}(x)y^{n-1} + \dots + a_0(x) \\ &= (a_{mn}x^m + \dots + a_{0n})y^n + \dots + (b_{p0}x^p + \dots + b_{00}) \\ &= c_{00} + c_{10}x + c_{01}y + c_{20}x^2 + c_{11}xy + c_{02}y^2 + \dots \end{aligned}$$

Jako důsledek naší definice a předchozích výsledků pro polynomy nad obecnými komutativními okruhy dostáváme:

Corollary

- 1 *Jestliže v okruhu $\mathbb{K}$ nejsou dělitelé nuly, pak také v okruhu polynomů $\mathbb{K}[x_1, \dots, x_r]$ nejsou dělitelé nuly.*
- 2 *Je-li $\mathbb{K}$ obor integrity s jednoznačným rozkladem, pak také okruh polynomů $\mathbb{K}[x_1, \dots, x_r]$ je obor integrity s jednoznačným rozkladem.*

Nechť $\mathbb{K}$ je komutativní okruh (s jedničkou) bez dělitelů nuly. Jeho **podílové těleso** definujeme jako třídy ekvivalence dvojic $(a, b) \in \mathbb{K} \times \mathbb{K}$, $b \neq 0$, které zapisujeme $\frac{a}{b}$, a ekvivalence je dána

$$\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'} \Leftrightarrow ab' = a'b.$$

Sčítání a násobení definujeme prostřednictvím reprezentantů tříd

$$\frac{a}{b} + \frac{c}{d} = \frac{ad + bc}{bd}$$

$$\frac{a}{b} \frac{c}{d} = \frac{ac}{bd}$$

Snadno se ověří korektnost této definice a všechny axiomy komutativního tělesa. Zejména je $\frac{0}{1}$ neutrální prvek vzhledem ke sčítání, $\frac{1}{1}$ je neutrální prvek vzhledem k násobení a pro $a \neq 0$, $b \neq 0$ je $\frac{a}{b} \frac{b}{a} = \frac{1}{1}$.

Podílové těleso okruhu $\mathbb{K}[x_1, \dots, x_r]$ nazýváme **těleso racionálních funkcí** a značíme je $\mathbb{K}(x_1, \dots, x_r)$.

Všechny algebraické operace s polynomy v softwarových systémech jako je Maple nebo Mathematica jsou prováděny ve skutečnosti nad podílovými tělesy, tj. v tělesech racionálních funkcí, zpravidla s použitím $\mathbb{K} = \mathbb{Q}$.